

УДК 351.858 : 323.272 (477.43) «1648/1650»

Ірина Діптан

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНУ ІДЕЮ ЗА ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

«Та хоч як неясні, фантастичні ті дезидерати Хмельницького, вони мають своє значіння в історії розвою політичної свідомості на Україні. Треба було аж Хмельниччини, щоб вони вийшли навіть в такій неясній формі. Треба було ще десяти літ, щоб ті фантазії про своє князівство втілились в проект Великого князівства Руського» [22, с. 473].

У статті висвітлюються погляди М. Грушевського на сутність національно-державної ідеї в перші два роки Української революції XVII ст. (витоки, рівень усвідомлення та втілення державницьких постулатів у домаганнях козацьких керманічів). Наукова непроминальність доробку найвидатнішого вітчизняного історика засвідчується порівнянням його суджень і висновків із міркуваннями авторитетних сучасних дослідників означеної доби.

Ключові слова: М. Грушевський, Б. Хмельницький, Українська революція XVII ст., Хмельниччина, козацтво, Річ Посполита, Ян II Казимир, Іслам-Гірей III, Українська державна ідея.

У своїй засадничій у розгляді Української революції (1648–1657) статті «Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз» (1898) М. Грушевський висловлює тезу, що є аксіоматичною: «Ідеї, як і все інше в природі, потребують часу для свого зросту» [22, с. 473]. Українська державна ідея як історично обґрунтована концепція національно-державного буття українства також мала свою генезу й різні шаблі розвитку, кристалізації у світогляді, устремліннях і діяннях тогочасних еліт.

Об'єктом нашого дослідження є національно-державна ідея за доби Б. Хмельницького в доробку М. Грушевського, а предметом – її наявність/відсутність, форми втілення в домаганнях, ступінь зреалізованості в практиці козацьких керманічів у перші два роки Української революції в баченні вченого.

© І. Діптан, 2016

Завдання нашого історіографічного дискурсу зумовлюються тими проблемами, що, як наріжні, виокремлені М. Грушевським, і розв'язання котрих прочитуємо на сторінках «Історії України-Руси» (8 т., 1 і 2 книги 9 т.), низки статей і синтетичних праць.

По-перше, «наскільки Хмельниччина, як епоха, була суцільна, плянова, конструкційна?» [11, с. 1479].

По-друге, «як члени козацької старшинської верстви розуміли свою роллю? наскільки в <...> діяльності водилися вони своїми клясовими інтересами – наскільки свідомо фондували українську аристократичну верству?» [11, с. 1483].

По-третє, як витлумачувати дилему: народ – козацько-старшинська еліта, тобто наскільки владна верхівка виходила за межі власних «інтересів і виявляла розуміння загально-державних чи загально-національних інтересів?» [11, с. 1485]. Чи сформулювала ідеали «політичної незалежності і національної автономності українського народу?»

По-четверте, якими були взаємини новопостапої еліти з верствами тодішнього українського суспільства? «...Наскільки допускала їх до впливу чи поборювала...» [11, с. 1485].

По-п'яте, «що представляла з себе та група старшини з Хмельницьким у центрі, що провадила повстанням, війнами, дипломатією, державною роботою Хмельниччини? На скільки вона була одноцільна» [11, с. 1485].

По-шосте, якою була роль гетьмана в розвою подій: «...наскільки виявляв він свою індивідуальність, і чи можна помітити певну однотайність і послідовність в його <...> політиці? як належить взагалі оцінювати його індивідуальність і його впливи?» [11, с. 1485].

По-сьоме, що ж являла собою Хмельниччина: «...чи се бодай хоч у якійсь мірі національна епопея, якою вона малювалася на протягу століть українській старшині, українській інтелігенції і навіть народнім масам?» [11, с. 1483].

Позаяк розгляд предмета дослідження хронологічно окреслений 1648–1650 роками, наша відповідь не буде повною (про вичерпну – не йдеться), впливатиме з контексту подій означеного періоду¹.

М. Грушевський час із квітня 1648 року до початку 1650 року характеризує як «період найвищої сили і розвіту великого українського руху, <...> коли Хмельницький і його товариші <...> поволі дійшли до тих високолетних плянів соборної, незалежної України і широких політичних комбінацій для її забезпечення...» [9, с. 3].

Задля з'ясування чинників, які спонукали козацьких керманців вийти за межі традиційних уявлень православного лицарства, услід за вченим проаналізуємо їхні вимоги/петиції на переговорах з урядовцями Речі Посполитої.

Після «цілком несподіваних триумфів жовтоводських та корсунських» [9, с. 3] Хмельницький зовсім не вважав себе ворогом Корони. М. Грушевський порівнює гетьмана з вершником, який утравив не в сідло, а перескочив через коня, позаяк «для тої програми, яку він міг мати в сій стадії своєї діяльності, вже було і так забагато». Тому проводирі повстанців прагнули «залагодити як найскорше все що стало ся» [9, с. 9] за умови отримання доволі скромних жадань – поступок. Квінтесенція домагань Хмеля (як переказано М. Потоцькому Тугайбеєм) – «удільне панство» козацьке [9, с. 12]. До короля – козацького протектора (на той час – уже покійного) – вимоги ще поміркованіші: виплата боргу за 5 років, 12-тисячний реєстр, права грецької віри; згідно з ханською грамотою – повернення татарам упоминок [9, с. 15]. Якщо козацька голота, запорожці прагнули подальшої війни з Польщею, то «старшина <...> вважала за краще уступити ся на Запороже і <...> маючи за собою Орду, добивати ся від польського правительства, щоб воно за-

довольнило її домагання» [9, с. 19]. Хмельницький обрав середню лінію: не вийшов із «волості», але до певної міри відмежувався від «хлопської жакерії»².

М. Грушевський упевнений, що «ся середня лінія <...> подобалася Хмельницькому» [9, с. 21]. Відтак гетьман сприйняв пропозицію офіційного представника тимчасового уряду Речі Посполитої А. Кисіля про перемир'я; сам подався до Чигиринна; хан із ясиром (200 тисяч невільників із України) пішов до Криму. Між тим польське громадянство побоювалося, що Хмельницький рушить далі: «...сподівали ся у Львові, виглядали над Вислою» [9, с. 21]. «В тім часі Хмельницький, – стверджує історик, – міг би перейти вздовж і впоперек цілу не те що Україну, а й Білорусь, Литву й саму Польщу, і не стрів би перешкоди <...>, щоб зробити кінець пануванню шляхти <...>. Але Хмельницькому то не було в голові...» [6, с. 280].

Натомість козацьке «повстання розвивало ся на стільки успішно <...> з власної потенції, що ледве чи потребувало спеціальних заходів» [9, с. 30]; масове «показання» селянської людності (передусім – Лівобережжя) відбувалося й усупереч розпорядженням Хмельницького [9, с. 30–31] – бо ж «селянське повстанне, селянська жакерія, не лежали в тодішній тактиці Хмельницького...» На переконання вченого, гетьман «мусів відчувати непевність своєї позиції: йому небезпечно було і гамувати се повстанне, що в таким разі могло б обернути ся против нього самого, і ніяк було пускати його ватажків самопас, не даючи відчувати свої руки і контролю: вони могли б також вирости по-над голову гетьманови – як се вже <...> і помічалось у Кривоноса». Дослідник говорить про «підозріливу і заздрісну на пункті своєї влади й авторитету вдачу Хмельницького...» Відтак Богдан «рішаєть ся покінчити з своїм пасивним вичікуваннем, опанувати західній театр повстання і взяти його в свої руки» [9, с. 49]. Десь 20 (30) липня в Павлоччі, за Білою Церквою – «Рубікон перейдено»³.

² В. Смолій і В. Степанков стверджують, що «після здобуття перемог під Жовтими Водами та Корсунем <...> було сформульовано ідею <...> створення, хоча б і на обмеженій території, автономної козацької держави» [26, с. 241]. Ця Козацька держава ще не бачилася спадкоємницею Київської Русі з українським монархом (гетьманом) на чолі. На думку авторів, відмова Б. Хмельницького від походу на Варшаву та Краків зумовлювалася двома чинниками: «...по-перше, більшість старшин і козаків вважали, що <...> необхідно узгодити свої подальші дії з волею короля, якого сприймали як свого протектора. По-друге, вони не виступали за виборення незалежної держави й продовжували залишатись у полоні ідеї ягеллонського федералізму, що трактувала Річ Посполиту як єдину й неподільну державу – батьківщину всіх народів, які у ній проживали» [26, с. 244].

³ Автори не погоджуються із твердженням М. Грушевського, що «під час <...> походу через західноукраїнські

¹ Стаття є логічним продовженням попередньої: Діптан І. Чинники і початок «Хмельниччини»: візія Михайла Грушевського / І. Діптан // Сіверянський літопис. – 2015. – № 5 (125). – С. 84–102. Наукову актуальність і непромінальність доробку М. Грушевського в означеній царині авторка засвідчує порівнянням суджень і висновків ученого з міркуваннями найавторитетніших сучасних дослідників Української революції XVII ст.

Історик зауважує воєнно-дипломатичну хитрість гетьмана, котрий «підмінював свою боротьбу з польським режимом боротьбою з певними магнатами <...>: було се вповні в дусі шляхетських понять, де <...> все <...> зводило ся до суперництва й боротьби магнатських категорій...» [9, с. 58]. Це, з одного боку, знеохотило литовців від інтервенції восени 1648 року, а з другого – посприяло «партії миру» (Є. Оссолінський, А. Кисіль) супроти інтриг «партії війни» (Я. Вишневецький «перед козаками виступив як речник безоглядної боротьби з повстанням...»; козаки сприймали його каральні акції «як виклик на бій на жите і на смерть») [9, с. 45].

Запланований на 13 (23) серпня з'їзд гетьманських і польських уповноважених (останнім дозволялося йти на значні поступки задля збереження цілісності Корони) не відбувся. А. Кисіль – «сумний рицар польсько-українського порозуміння», за М. Грушевським, – звинувачував у цьому польських вождів, кожен із яких «пхав річ-посполиту на марсову дорогу...»; чернь піднялася так, що «Хмельницький опинився у власти тою юрби...» [9, с. 65], стратив довіру до нього й звернувся до Орди. «Так в очах партії згоди, – підсумовує вчений, – Хмельницький вмів заховати всякі апаранси того, що згода не дійшла до кінця не з браку його волі і бажання» [9, с. 65].

Констатуючи наслідки переможної для повстанців Пилявецької битви («Самі козаки рахували 6460 «скарбних» возів, захоплених тоді» [9, с. 77]), М. Грушевський гадає про чинники Західного походу Хмельницького. Найвірогідніше, «що чернь прагнула війни, поривала ся нищить Ляхів до останку, і Хмельницький <...> мусів плисти далі, обережно кормуючи своїм кораблем на розгуканих хвилях повстання [9, с. 80]. Та й «польська сторона, – розмірковує далі оповідач, – сама знищила всяку можливість трактатів перейшовши до зачіпної війни»; лише «заклик нового пана ситуації <...> [майбутнього короля], кандидата Хмельницького, дав йому <...> привід» [9, с. 81] припинити війну. А наразі «серед сеї повстанської завірюхи, по слідах пилявецьких утікачів, ішла татарська орда, а за нею козацька армія на безрадний в своїм переполоху Львів» [9, с. 84]⁴.

землі гетьман залишався байдужим до справ визвольної боротьби народних мас» [24, с. 135]; уважають, що «саме Богдан Хмельницький вимагав наступу до західних меж етнічно українських земель» [24, с. 133]. М. Грушевський ініціатором називає І. Виговського.

⁴ В. Смолій і В. Степанков припускають, що, рушаючи в Західний похід, гетьман передусім прагнув ствердження на польському престолі того претендента, котрий пішов би на порозуміння з козацтвом, а «згодом <...> домагати ся від польського уряду визнання створення на визволеніх землях козацької Української держави <...> в межах Речі

М. Грушевський задається питаннями: чому гетьман, який «міг би й сю кріпость взяти без клопоту...» [6, с. 282] не штурмував, не руйнував Львів, під мурами котрого – вже 26 вересня (ст. ст.)? Чому ні збройно, ні організаційно не допомагав довколишнім повстанцям? Можливо, це викликане пієтизмом до столиці тодішньої Русі, до місця свого виховання, з огляду на тамтешню українську громаду? Та «загальна пасивність Хмельницького в сій кампанії <...>, – висновує дослідник, – велить шукати загальніших мотивів...» [9, с. 88]. Найголовніше – «не хотів здобувати <...> [міста] воєнною силою – щоб не віддавати його на здобич козацтву й <...> черни...» [9, с. 89], а тому обмежився контрибуцією в 50 тис. червоних (чверть раніше заявленої суми) [9, с. 91]. Це – по-перше. А, по-друге, тодішній рівень усвідомлення гетьманом перспектив боротьби зумовлював саме таку поведінку. «Очевидно <...>, – розмірковує М. Грушевський, – що ні у гетьмана ні в ближшій окружню його не було ще ніяких плянів національного чи соціального визволення Галичини, хоч обставини були дуже пригідні на се: польський елемент був безборонний, розпорошений, до решти збентежений, а стихійна сила народнього руху була дуже велика» [9, с. 93]⁵.

Облогу Львова (28 вересня – 16 жовтня (ст. ст.)) учений трактує як страчений час, позаяк місто можна було здобути передовими відділками М. Кривоноса. Замість можна було «зв'язати» якимось козацьким корпусом і рухатися далі. «Але видно, сього йому [гетьманові] не треба було...» [9, с. 94–95]⁶.

М. Грушевський дорікає Б. Хмельницькому та його оточенню за незреалізованість перспективи переможного завершення війни вже наприкін-

Посполитої» [24, с. 134]. На гадку дослідників, для гетьмана «проведення західного походу <...> мало слугувати не стільки встановленню над західноукраїнськими землями його влади, скільки стати потужною військовою акцією для обрання на трон кандидатури, спроможної реалізувати політичні плани Війська Запорозького» [26, с. 246].

⁵ В. Смолій і В. Степанков констатують, що на вересень 1649 р. ані гетьман, ані старшина ще не спромоглися перейнятися ідеєю фундації незалежного державного організму в етнічних межах України, а отже і висунути відповідну політичну програму» [26, с. 246]. Упродовж серпня-вересня 1648 р. у свідомості молоді української еліти виразно окреслюються контури ідеї виокремлення у складі федеративної Речі Посполитої її третього суб'єкта – Руської/Української держави зі статусом, який мало Велике князівство Литовське. Досягти цього намагалися шляхом зведення на трон православного короля, котрий став би «руським королем за своєю суттю» [26, с. 245].

⁶ На переконання В. Смолія і В. Степанкова, «характер воєнних дій перших днів облоги засвідчував не стільки бажання Хмельницького будь-що оволодіти Львовом, скільки намір змусити магістрат капітулювати й пристати на його умови» [24, с. 136].

ці 1648 року. Вчений упевнений, що «вони могли тоді розвалити Польщу або зробити державний переворот, поставивши певні конституційні умови конвокаційному, чи елекційному сеймові». Аргументи дослідника – такі: по-перше, Західна Україна «лізла тоді до рук, ще не обезкровлена, сорозмірно сильна, не розчарована в козацькій режімі»; по-друге, «татари тоді ще не напрактикувалися в тактиці політикування на два фронти для утримання рівноваги між Україною і Польщею, як пізніше, і Тугай-бей, що командував татарськими силами, був вірним приятелем Богдана...» [11, с. 1491].

То чого ж прагнув гетьман пізньої осені 1648 року? На думку Грушевського, «Хмельницький <...> свідомо ужив <...> свою зручність і всі впливи на те, щоб сю воєнну енергію свого війська і його найбільш радикальних проводирів після львівського епізоду уткнути в новий бар'єр на сім побіднім шляху – в облогу Замостя <...>, щоб дати Польщі змогу впорядкувати свої відносини до козащини – себто перед усім вибрати короля, що мало послужити першою підставою сього впорядкування» [9, с. 95]. Відтак гетьман і статечна старшина всі свої кривди та жалі, благання та прохання воліли покласти до ніг майбутнього короля, а щоби до них дослухалися – мали належно застрашити войовниче налаштованих магнатерію та шляхетство. Задля цього воєнні операції під Замостям «без останнього розгрому Польщі дотягнуто до того моменту, коли можна було повести переговори з новим паном Польщі, і небезпеку повного й безповоротного (як того можна боятись) розриву з Польщею <...> – козачина обминула» [9, с. 101]⁷.

М. Грушевський трактує тогочасні плани Б. Хмельницького та його дорадників як такі, що «не виходили за вимоги відновлення старих козацьких вольностей і збільшення козацького реєстру до 12 тис.» [20, с. 305], перебували в руслі «козацько-шляхетських побажань (перетворення «старинного козацтва» в своєрідну шляхту Козацької України) і шляхетсько-козацького монархізму (зміцнення влади короля супроти можновладців...» [11, с. 1492]⁸.

⁷ Розмірковуючи над причинами, котрі зумовили підтримку Б. Хмельницьким кандидатури Яна Казимира, польський історик Я. Качмарчик заакцентує на тому, що гетьманське «рішення випливало з глибокого переконання у слушності прийнятої після Корсуня політичної програми, що зводилася до гарантування козащині прав і привілеїв, які вона мала перед поразкою Павлюка. Хмельницький вірив у цей час, що такі гарантії може надати тільки король, але за умови, що його позиція в державі значно посилиться» [23, с. 89]. До зміцнення королівської влади прагнув і Є. Оссолінський, «і в цьому пункті дороги канцлера і досі самозваного козацького гетьмана зійшлися» [23, с. 90].

⁸ В. Смолій і В. Степанков, проаналізувавши положення політичної програми Б. Хмельницького, сформульовані в листах від 5 листопада до Яна Казимира, польських сена-

торів і в інструкції послам, які виїхали до Варшави, констатують її поміркованість, винятково простаршинський характер, наявність лише натяків на створення передумов для розвитку зародків національної державності [24, с. 144]. Розбираючи «Кондиції...», надіслані Б. Хмельницьким з-під Львова до Варшави, Януш Качмарчик вважає, що втілена в них «політична програма <...>, далека від радикалізму і в засаді не виходить за межі мети, накресленої у травні 1648 р. Багато пунктів сформульовано неточно <...>. Це було результатом непевності <...> Хмельницького...» [23, с. 92].

Історик визнає брак достовірних даних стосовно ролі Б. Хмельницького в боротьбі прибічників двох кандидатів – Яна-Казимира і Кароля-Фердинанда (в роздумах був і семиградський князь!). Та беззаперечно, що «партизани Казимира і Ракоціїв шукали між иньшими помочи і українського елементу – головно, розуміється, козащини». Дослідник уточнює: «...найбільший махер тодішньої Польщі канцлер Осолінський задумував посадити на польському престолі нездару Казимира й зробити з нього своє знаряде» [9, с. 102]. А. Кисіль – «сей ключ до українських справ» – ще в червні 1648 року мав із Б. Хмельницьким «якісь переговори в справі елекції...» [9, с. 102]. М. Грушевський не сумнівається, що кінцево гетьман зі старшиною «стали виразно на стороні кандидатури Яна-Казимира, і з вибором саме його зв'язувались у них надії на згідливе й користне поладження конфлікту з річею-посполитою» [9, с. 101]; вбачали в ньому потенційного продовжувача політики Володислава [18, с. 389]⁹.

Учений порівнює претендентів на польську корону. Ян-Казимир (колишній єзуїт і кардинал) «мав репутацію дуже лиху, як чоловік безголовий, <...> в учинках своїх необчислимий, <...> справжній психопат...»; на противагу Кароль-Фердинанд (попередньо – біскуп полоцький) «мав репутацію чоловіка дуже ошадного, рахункового і доброго господаря» [9, с. 102], а до того ж, і «великого клерикала, непримиренного католика, послушника єзуїтів...» На останньому наголошував Є. Оссолінський, аби залякати «неминучим конфліктом з козаками і заганяти до свого табору дісидентів і прихильників релігійної згоди» [9, с. 108].

Вальний сейм, який зібрався 26 вересня (6 жовтня), проходив в атмосфері політиканства, інтриг. Виявилося, що Польща – не безборонна: пани з'явилися під Варшаву зі своїми поляками, аби... справити враження на протилежну партію. Не лише магнати, а й «хмари дрібного шляхетства зібрали ся підтримати своїми голосами кандидата своїх патронів» [9, с. 106]. Спочатку сейм про-

⁹ В. Смолій і В. Степанков стверджують, «що на обрання Яна Казимира королем вплинули стрімкий марш української армії під Замостя та позиція Богдана Хмельницького» [24, с. 150].

оборону радився «ліниво» й «анемічно», ще тижень – безжурно, потім – паніка, бо прийшли вісті, «що козаки з двох боків зближають ся до Варшави...» [9, с. 107] (на той час козацтво прямувало з-під Львова на Замостя). М. Грушевський переконаний, що «коли б Хмельницький, замість гаятись під Львовом, дійсно рушив в тім часі на Варшаву, як поривались деякі полковники, – справді розігнав би польську шляхту на чотири вітри» [9, с. 107]¹⁰.

¹⁰ В. Смолій і В. Степанков стверджують, що «становище української армії в багатьох відношеннях було дуже скрутним, і це було однією з найголовніших причин того, що гетьман та інші представники козацької старшини шукали шляхів припинення воєнних дій та укладення перемир'я» [24, с. 142]. Сам «Хмельницький мав намір «відняти польські володіння [аж] до Вісли» <...>. Однак через різні обставини <...> відмовився від цього наміру. Не виключено, що в прийнятті такого рішення <...> важливу роль відіграла <...> позиція старшини, яка вимагала негайно укласти перемир'я» [24, с. 143]. Автори подають розв'язку історіографічних оцінок дій Б. Хмельницького в період між Пилявцями та Замостям. Не погоджуються з М. Грушевським і Г. Хоткевичем стосовно здатності гетьмана здобути Варшаву в листопаді 1648 року; натомість сприймають аргументи М. Костомарова, С. Томашівського, М. Петровського, І. Крип'якевича, Я. Качмарчика, Ф. Сисіна. Кінцево дослідники висновують: «...відмова Богдана Хмельницького від походу в Польщу ґрунтувалася на реальній оцінці співвідношення сил і урятувала козацьку армію від неминуче трагічного для неї кінця кампанії» [24, с. 148]. Водночас історики вважають найбільшим прорахунком гетьмана, що «замість того, щоб укріпитися на західних кордонах етнічно українських земель <...> та завершити тут створення місцевих органів влади й козацьких полків <...>, він добровільно, без боротьби віддав <...> весь цей регіон. Таким чином, для гетьманського уряду втрачалася майже третина звільненої території...» [24, с. 148]. Принагідно зауважимо, що М. Грушевський теж витлумачує втрату Західного регіону як стратегічну, з далекосяжними наслідками, помилюк Б. Хмельницького. Як і М. Грушевський, новітні дослідники підґрунтя цієї помилки вбачають у відсутності в гетьмана та переважної більшості старшини «програми дій, спрямованої на досягнення цілковитої незалежності всіх українських земель від Речі Посполитої та об'єднання їх під гетьманською булавою в межах козацької республіки. Трапилося так, що політичні плани керівників Визвольної війни на якийсь час відстали від реальних результатів бурхливого розвитку національно-визвольної боротьби» [24, с. 148–149]. В. Смолій і В. Степанков наголошують на «козацько-автономістичних» постулатах гетьмана та його оточення, вірі в ймовірність розв'язання «козацької проблеми» новообраним польським королем [24, с. 149]. Я. Качмарчик не погоджується з М. Грушевським, що «Хмельницький міг уздовж і впоперек перейти не лише всю Україну, а й Білорусь, Литву й саму Польщу...» [23, с. 94]. Натомість автор висловлює такі зауваги-застереження: «...становище козацької армії було <...> тяжким. Хмельницький <...> усвідомлював той факт, що з настанням зими його армія перетвориться в недисципліновані «свавільні купи» з якими коронні хоругви, звичні до бою в зимових умовах, легко справляться. Королівська ініціатива дозволяла уникнути цієї небезпеки. Тим більше, що серед козацьких військ, які стояли під мурами Замостя, спалахнула епідемія, яка буквально десятикратно зменшила чисельність полку» [23, с. 95].

За цих обставин загальної паніки, ширення чуток про можливий виступ черні у разі «як тільки козацькі висланці запалять місто» [9, с. 107], у Варшаві все більше дослухалися до аргументів А. Кисіля, котрий переконував у необхідності якнайшвидше обрати короля (бо «*maiestas reipublicae* у тих хлопів нічого не значить <...>, а Хмельницький пишеться «старший війська короля його милости». Не хоче мати діла з річею-посполитою. А король то у них щось божественне») [9, с. 106].

І справді: роялізм козаччини виразно проглядається в листі гетьмана до королеви, переданого ксьондзом Мокрським, у якому «Хмельницький <...> толкує свій похід як оружну демонстрацію в інтересах кандидатури Казимира <...> против всяких магнатських інтриг...» [9, с. 111–112]. А підтвердженням того, наскільки рахувалися з Хмельницьким у виборі короля, є посольство до гетьмана із запевненням про згоду сейму обрати Яна-Казимира [9, с. 112]¹¹. Уже 9 (19) листопада Я. Смяровський був прийнятий гетьманом (офіційно Ян-Казимир проголошений королем 10 (20) листопада); 14 (24) листопада Хмельницький по замиренню рушив з-під Замостя [9, с. 113, 115, 118]. Відносини на майбутнє мали бути визначені в ході переговорів комісарів із Хмельницьким (найсуттєвіше – реєстр, територія козацького осідку, унія) [17, с. 183].

Після шеститижневого маршу гетьман прибуває до Києва [9, с. 125]. Грудень 1648 – лютий 1649 року – доленосний період у зламі світоглядних стереотипів Хмельницького. «Новий світ розкривався перед гетьманом, – пояснює вчений, – в новий круг ідей вводили його промови патріарха...», що величав козацького керманіча «князем Русі». М. Грушевський упевнений, що за Паїсієм проглядається київська інтелектуальна еліта – не могилянський гурток і такі його представники, як Косів і Тризна, а «ширші церковні й шкільні київські круги...» [9, с. 127], у яких «козацькі перемоги відродили з новою силою пляни звільнення України від польської влади, тісного політичного союзу з Молдавією й Москвою з метою забезпечити Україну від польських зазіхань» [20, с. 305]. Понад те, історик категорично стверджує: «Для мене <...> нема сумніву, що тою лябораторією, де творили ся державні ідеї й програми, котрих відгомони потім долітають до нас з козацьких кругів, були в сю пору перед усім київські інтелігентські круги <...> їм посередно й безпосередно завдячав Хмельницький ту переміну

¹¹ «Головним винуватцем того, що Кароль Фердинанд відмовився від престолу, – стверджує Я. Качмарчик, – був Богдан Хмельницький, вірніше його 200-тисячна армія, що стояла під Замостям» [23, с. 87].

в своїх настроях і плянах, що так здивувала сучасників» [9, с. 128]¹².

Спочатку ідеологія національно-церковних кіл, осередком яких був Київ, була незрозумілою й чужою для гетьмана, котрий своїм «походженням і вихованням <...> був близько зв'язаний з <...> „покривдженими шляхтичами”, що оточили його в перших стадіях <...> повстання...» [11, с. 1492]. «Син панського офіціаліста, що вважав себе шляхтичем, – пояснює М. Грушевський, – вихований мабуть на польським магнатським дворі, потім в єзуїтській колегії в такому ж шляхетським оточенні, позбавлений „фортуни” утвореної з панської ласки, він мислив тими ж категоріями, що й <...> „шляхетські неудачники”...» [11, с. 1492–1493].

Ця «переміна особистості» «відбувалася складно, з емоційно-психологічним надрином: Хмельницький багато пив, днями й ночами, з полковниками й иншим товариством, і від сих п'ятик кидав ся до побожності, покут, жертв на церкви; від сердечних розмов з патріархом і київським духовенством переходив до ворожок, допитуючи ся своєї долі. В обходженню був дуже нерівний – то дуже емансивний і ласкавий, то суворий і замкнений в собі» [9, с. 129]. Водночас М. Грушевський закликає дослідників не гіперболізувати вад гетьмана: «Всі фрази про його дегенерацію, непритомне пияцтво не мають значіння; можна мати всяке поважання до тверезолюбності авторів тих уваг, але певно, що вони і в приближенні не показали б тієї запобігливості, зручності і оборотності, яку показував в своїх незвичайно трудних обставинах Хмельницький» [22, с. 488].

Саме «під впливом задушевних розмов <...> з патріархом, митрополитом, найвизначнішими представниками київського церковного і ученого світу, – стверджує оповідач, – твориться нова політична програма, котру Богдан накидає своїм товаришам» [11, с. 1493]. Звісно, Паїсій, інше духовенство засадничо наполягали на захисті православ'я. «Але віру тоді, – наголошує дослідник, – нерозривно зв'язували з народністю: оборона православної

віри була обороною української народності» [18, с. 392].

Перед розкриттям нових гетьманських задумів історик з'ясовує ставлення Хмельницького та його оточення до листопадового перемир'я з Річчю Посполитою. Зауважує, що козацтво не отримало сатисфакції за безчинства О. Конєцпольського та Я. Вишневецького; розправа з повстанцями в землях литовських «заціпала <...> дуже сильно <...>. Все це змушувало Хмельницького рахуватися з можливістю <...> скорого розриву»; до того ж «людність ладилася до війни, а не до спокою» [9, с. 130], бо селянство, що «покозачилося», православні священники боялися «повороту назад <...> польських панів...», страхалися «самої гадки про можливість угоди гетьмана з Польщею» [9, с. 131].

Для боротьби з Коронаю козацтво потребувало зовнішньої потуги. «В часах, коли вся світова політика, – роз'яснює М. Грушевський, – оберталася коло <...> релігійних союзів – католицького й антикатолицького, <...> ідея сформовання третього союзу – православних сил, весь час висіла в повітрі...». Витоки «Православної ліги» – в діяльності гуртка митрополита Йова (20-ті роки XVII ст.), котрий мав не тільки антитурецьку, а й антикатолицьку спрямованість. «Тоді державна українська ідея, – аналізує дослідник, – існувала хіба ще в мало помітних зародках, <...> і для київських кругів центр ваги <...> лежав в московській участі. Тепер було вже справжнє українське правительство, українська держава, яка виповняла прогалину між північним православним світом і православними елементами Отоманської держави. Козацький гетьман мусів стати в центрі нових комбінацій» [9, с. 132].

Б. Хмельницький уже не сприймав польський варіант (реанімовану ідею покійного Володислава IV – «Християнська ліга» супроти Криму та Туреччини), натомість вагався між двома комбінаціями. Перша полягала у створенні конфедерації православних держав (Московії, України, Молдавії і балканських слов'ян) у протидію Польщі й Туреччині. Друга – у включенні України до системи держав-васалів (Крим, Молдавія і Трансильванія) під зверхністю Туреччини [21, с. 320]. Із цих двох варіантів «вибір був дуже не легкий; бачимо вагання тепер і потім, протягом довгих літ – начили то в бік московської, то турецької орієнтації...» [9, с. 133].

Нові гетьманські орієнтири («...не <...> плани, – уточнює М. Грушевський, – а-якісь мрії <...>, перспективи подвигнення Русі, цілковитого знищення польського панування на руській території і якогось нового інакшого життя <...> під охороною і зверхністю козацького війська» [22, с. 471]) були вбрані в традиційні релігійні обладунки, «бо оборона православ'я була введена в круг козацької політики ще від Сагайдачного...» [22, с. 471];

¹² В. Смолій і В. Степанков, «не відкидаючи важливості київського періоду життя (кінець грудня 1648 р.) Богдана Хмельницького у процесі формування його політичної програми <...>, «все ж не поділяють міркувань М. Грушевського про визначальність у цьому бесід із київською інтелігенцією. Натомість автори стверджують: «...до цієї думки [унезалежнення України від Польщі] гетьман ішов сам...» [24, с. 134]; саме «грандіозні події 1648 р. стали для Богдана Хмельницького одним із вирішальних чинників у процесі переосмислення ним завдань і цілей національно-визвольної боротьби...» [24, с. 150]; уже на середину листопада «Богдан упритул підійшов до формування програми визволення всіх українських земель та об'єднання їх під своєю булавою...» [24, с. 134]. Не висунув політичного гасла в силу прагматизму, обачливості.

і «религиозный вопрос – тогдашнее боевое национальное знамя» [17, с. 184]. Згідно з настановою Хмельницького, Паїсій мав «через патріарха московського й інше вище духовенство вплинути на царя, щоб він в інтересах православної віри не в'язався своїм „вічним трактатом” з Польщею і прийнявши під свою протекцію Україну, взяв її в оборону проти поляків» [9, с. 136].

Саме тоді, як до Москви відбуло перше козацьке посольство, очолюване С. Мужилівським (мусив «подвигнути московське правительство до оружного виступлення на литовських границях, або хоч до дружної демонстрації, щоб зв'язати литовські сили» [12, с. 378]; бути при патріархові Паїсію¹³), до Хмельницького прибули польські сеймові комісари, котрі «привезли чисто все, чого собі бажав <...> [гетьман]: амністію, дванадцятитисячний реєстр, скасоване унії!» [9, с. 140]. Спочатку переговори планувалися в Богуславі; згодом послали, оминаючи Київ, куди не пустив магістрат, подалися до Переяслава. 10 (20) лютого послали вручили гетьманові клейноди: корогву (червону, з білим орлом і написом: Yoanes Casimirus rex); булаву, саджену бірюзою [9, с. 141–142]; [18, с. 393]¹⁴. У відповідь на королівське пошанування, толерантне звернення А. Кисіля – несподівана гонорово-зверхня, з погрозами (за невидачу Д. Чаплинського, непокарання Я. Вишневецького, за репресії Я. Радзивілла в Мозирі й Турові) заява Б. Хмельницького: «Правда то, що я лихий, малий чоловік, але міні то Бог дав, що я єсьм єдиновладцем і самодержавцем руським!» [9, с. 145] (про це ж – [6, с. 283])¹⁵.

Три наступні аудієнції А. Кисіля виявилися марними, бо на вмовляння «миротворця» гетьман відповів, «що тепер вже минули часи, коли його можна було заспокоювати обіцянками нагород за кривди та надіями на побільшення реєстра...» [9,

¹³ Аналізуючи завдання посольства полковника С. Мужилівського до Москви, доручення, наданого Паїсієві до царя, В. Смолій і В. Степанков підкреслюють, що лише «наприкінці 1648 р. Хмельницький уперше <...> звернувся до російського уряду з проханням прийняти під своє «підданство» Військо Запорозьке» [24, с. 160]. На думку дослідників, ішлося про своєрідний протекторат царя над українською державністю на кшталт Порти над кримським ханством.

¹⁴ «Богдан Хмельницький, – зауважує Я. Качмарчик, – був не першим козацьким ватажком, у руках якого опинилася гетьманська булава й червона хоругва з орлом» [23, с. 113]. Цим було вирізняєно й П. Конашевича-Сагайдачного. Але Хмельницькому першому з козацьких провідирів було надано королем титул гетьмана, офіційно визнаний Річчю Посполитою після ратифікації зборівських домовленостей.

¹⁵ В. Смолій і В. Степанков наголошують, що «політична ситуація на Україні за станом на кінець 1648 – початок 1649 р. складалася вкрай несприятливо для початку роботи королівської комісії» [24, с. 158] (каральні акції в західноукраїнських землях А. Фірлея, П. Потоцького, С. Лянцкоронського).

с. 145–146]. Натомість Хмельницький висунув положення, котрі вчений первинно кваліфікував як «фантазії» [22, с. 471], пізніше – як складники нової політичної програми – «в дусі тих політичних плянів, які снувалися в київських кругах...» [9, с. 146].

Звернімося ж до заяв уже легітимного (з королівської ласки) володаря булави.

«Я вже доказав, чого не думав ніколи, тепер докажу, що надумав. Виб'ю з людської неволі руський нарід, увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру. Поможі мені в тім вся чернь, по Люблін, по Краків, котра не відступає її (віри), і я її (черні) не відступлю, бо то права рука наша» [22, с. 471]. Вбачаємо в мовленому: зізнання стосовно відсутності плану повстання; з'яву мети з розвоєм боротьби; розуміння ролі поспільства в ній. Козацька еліта поволи усвідомлювала, «що великі, ніколи не бували воєнні і народні сили <...> дають <...> змогу і обов'язок ставити собі і реалізувати завдання ширші, принципіальніші» [19, с. 22].

На вимогу зречтиса союзу з Кримом, Богдан застерігає: «Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду при тім, Ногайців, Тугай-бей <...> – мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі! <...> вічна наша <...> приязнь, і світ її не розірве!» [9, с. 146].

Про етнотериторіальні уявлення (і претензії) козацько-старшинської еліти дізнаємося з наступної зауваги Б. Хмельницького: «За границю на війну не підю, шаблі на турчина і татар не підйму! Досить маю на Україні, Поділлі і Волині тепер, досить вчасу, достатку і пожитку в землі й князівстві моїм по Львів, Холм і Галич» [22, с. 472; 18, с. 393]; про це ж – [6, с. 283].

Еклектично, пунктирно окреслене майбутнє звільненої з-під польської кормиги Вкраїни: «А ставши над Віслою скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків, і князів туди загоню; а як будуть і за Віслою брикати, – знайду я їх там певно. Не стане в мене і ноги жадного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліба їсти, нехай війську Запорозькому буде послухний, а на короля не брикає. Лядська земля згине, а Русь буде панувати...» [22, с. 472; 18, с. 393]. Отже, Русь-Україна – безмагнатська, в якій для «слухняної» шляхти знайдеться місце, а козацтво буде оборонцем короля супроти «королев'ят».

Оцінка М. Грушевським програмових (?) заяв Б. Хмельницького в процесі переяславських перетрактатів – розлога, глибока, критична й оптимістична водночас. Передусім учений відзначає сприйняття ідеї соборності українських земель козацьким вождем: «Многоважні слова! Лет гадок – орлиний як на ті часи! Кілька віків не чули ми нічого такого від політичних діячів на Русі – ідея одності українсько-руського народу в його етно-

графічних границях <...> і політичної свободи...» [22, с. 472] для нього¹⁶.

Після такої мажорно-піднесеної оцінки вчений заземлено, виражено, критично зауважує «відсутність чогось конкретного, чогось подібного до плану, певної мети» [22, с. 472] в деклараціях Хмельницького, називає їх «неясними мріями». «Панування руського народу й одновладність Хмельницького, – аргументує свій висновок М. Грушевський, – ідуть в парі з мрією про безмагнатську, безшляхетську Польщу з необмеженою властю короля <...>; визволення руського народу з лядської неволі в парі з перспективою шляхти на Україні під зверхністю козацького війська і без претензій на участь в управі держави (але певно з захованням своїх дідових прав, бо який би вона... «хліб їла»?) [22, с. 472].

Про інтереси поспільства в «дезидератах» гетьмана не йдеться, позаяк «українсько-руський нарід, – уважає вчений, – виступає лише як знаряддя в руках козацтва; зрештою могло б правительство той селянський рух знести – ціла вага в тім, аби козацтво устоялось, і для того має бути велике військо» [22, с. 472].

Та все ж, попри авторське різноголосся, наріжним в оцінці політично-світоглядних наслідків Києва-Переяслава на зламі 1648–1649 років бачиться такий висновок М. Грушевського: гетьман «метою ставив повну державну незалежність України в її історичних границях, в сім розумінню очевидно називав себе» єдиновладцем і самодержцем руським» – не в значінню монарха з необмеженою владою, <...> а голови суверенної держави,

¹⁶ В. Смолій і В. Степанков указують на такі наслідки переяславських переговорів 23–25 лютого 1649 року: «По-перше, наміри польського уряду незначними поступками розв'язати «українську проблему» зазнали очевидного провалу. По-друге, вперше <...> Хмельницький офіційно оголосив <...> програму створення на українських землях незалежної держави. По-третє, сформульовані ним умови перемир'я та прохання до уряду ні в якому разі не можна розцінювати як його політичні цілі в боротьбі проти Речі Посполитої; вони являли собою лише тактичний крок <...>, щоб уникнути початку воєнних дій у невідгідних для України обставинах...» [24, с. 168]. По-четверте, гетьман домігся до «зелених свят» офіційного визнання себе польським посольством як фактичного правителя частини українських земель. Загалом історики погоджуються з висновками М. Грушевського щодо вислідів переяславських перетрактацій 20–25 лютого 1649 р.: «...мета гетьмана – повна державна незалежність в її історичних границях» [26, с. 248]. Я. Качмарчик уважає, що на переговорах у Переяславі Б. Хмельницький сформулював уже третю, від травня 1648 року, політичну програму. Вчений поціновує висловлювання Богдана як «виразу політичну концепцію майбутнього України. Адже гетьман говорить про Руське Князівство по Львів, Холм і Галич, збудоване з татарською допомогою. У світлі джерельного матеріалу трудно вирішити проблему можливої залежності цього князівства від Речі Посполитої» [23, с. 101–102].

в протиставленню до тодішнього роялізму – планами автономної козацької України в безпосередній владі короля» [11, с. 1493]. Водночас історик підмічає й те, що Хмельницький та його соратники «постоянно сбивались с этих широких планов на старую казацкую программу, ограничивавшуюся интересами казачества и православной церкви. Но все же <...> ясно видно желание выйти из рамок польско-шляхетского режима и казацких ординаций и поискать новых условий существования для всего украинского народа» [17, с. 184].

Умови перемир'я від 15 (25) лютого 1649 року («...Хмельницький <...> ніякої угоди з поляками не хотів укладати...» [22, с. 473]; розумів, що для того, аби говорити про визволення українського народу, треба труснути державу польську в самих основах» [6, с. 284]) засвідчують ті конкретні вимоги, котрі сприймалися як першочергові завдання: «...скасувати унію в Київ. воеводстві, признати православному митрополитови місце в сенаті, забезпечити, що воевода і каштелян в Київському воеводстві будуть православні; заборонити єзуїтам мешкати (в Київському же воеводстві, очевидно) <...>; кн. Вишневецькому <...> не бути коронним гетьманом; <...> бути згоді до зелених свят руських і тоді має бути нова комісія для докінчення переговорів <...>; за час перемир'я військам коронним і литовським не входить в границі Київ. воеводства – не переходити від Волині за Горинь, від Литви за Припять, від Поділя за Камінець – і Запорозьке військо за ті ріки теж не буде переходити [9, с. 151]. Про чисельність реєстру – не згадувалося, оскільки Хмельницький відкинув польські пропозиції про 12–15 тисяч, мовивши: «По що писати: <...> буде стільки, скільки схочу!» [9, с. 147].

М. Грушевський поціновував означені умови як «скромні, мізерні в порівнянні з попередніми, сміливими мріями про повне визволення від польсько-шляхетської неволі всіх українських земель і сформованне їх в вільну державу чи «князівство Руське»» [9, с. 151–152]. Звісно, можна сприймати пункти скептично, як «відчепне», не розраховуючи на їх схвалення. Все ж «зіставало ся також враження, – зізнається дослідник, – і несерйозности тих далекосяглих постулатів, так замашисто поставлених в попередніх промовах і так <...> промовчаних в перемирних умовах» [9, с. 152]¹⁷.

¹⁷ Розглядаючи умови ймовірної угоди, надані гетьманом А. Киселеві, дослідник висновок: «Хмельницький вже трактував релігійні питання суто інструментально, використовуючи їх для досягнення політичних цілей <...>, вимога місця в сенаті для митрополита й посад воеводи й каштеляна для православних нібито свідчать, що козацький гетьман бачив своє князівство в тісному зв'язку з Річчю Посполитою» [23, с. 103].

Комісари, аби стримати Хмельницького над Дніпром, погодилися на пункти, що їх гетьман підписав 16 (26) лютого. Кінцево переяславські перетрактації дали «яскраву ілюстрацію великих шляхетських надій на комісію і повного краху їх», позаяк комісарам не вдалося викупити бранців, а шляхті повернутися у свої маєтності. А. Кисіль характеризував вислід місії як «несмачну і небезпечну переяславську гостину» [9, с. 156].

Упродовж березня-квітня 1649 року владні інституції Речі Посполитої не розглядали переяславських домовленостей, а тому мав рацію А. Кисіль, коли констатував: «...ні для війни, ні для трактатів з гетьманом нічого не зроблено: на поставлені ним вимоги не дано <...> ніякої резолюції» [9, с. 164].

По закінченню перемир'я козацьке військо з'явилося над Горинню; очікувало на татарську підмогу. «Сильним ударом для гетьмана, – повідомляє вчений, – була смерть Тугай-бея, <...> з котрим у нього <...> було справді шире порозуміння: він <...> був <...> справжньою душею сього кримсько-українського союзу» [9, с. 171]. «Занозою» у взаєминах із татарами були донські козаки, що воювали супроти союзників Богдана – Криму і Туреччини. Москва не погоджувалася вплинути на донців, а відтак хан не поспішав на підмогу гетьманові. Цар відмовлявся від диверсій на литовському кордоні, тож північ України залишалася незахищеною. Особисті взаємини Хмельницького з Радзивілом і Ракоцієм – приятні, та позитивних результатів із того – бракувало (понад те, в липні – вторгнення литовців у київське Полісся) [9, с. 172–175; 184–185].

Лише в середині червня гетьман рушив на захід; 13 (23) червня і король зібрався на війну; за місяць був у Замості. Ян II Казимир «три тижні просидів в Люблині: ніби збирав військо, ніби радився, і взагалі своїм поведінням викликав загальні сумніви й підозріння» [9, с. 193]. Не скликав посполите рушення (можливо, що з огляду на пасивність Москви й Семиграддя, успіхи Радзивілла в Литві, погром турецького флоту Венецією (хан, думалось, буде відкликаний)), Хмельницького оголосив зрадником, а Семена Забузького – гетьманом; гадав, що Богдан, із переляку, відступить з-під Збаража [9, с. 193–195]¹⁸.

Не зупиняючись на облозі Збаража ([18, с. 394–395]), перебігу битви під Зборовом ([9, с. 196–200;

¹⁸ В. Смолій і В. Степанков уважають, що гетьманська «програма розбудови Української національної держави в основних рисах викристалізовується <...> у першій половині 1649 р.» [26, с. 249]. На переконання Я. Качмарчика, «гетьман їхав під Зборів, щоб реалізувати свою концепцію незалежної козацької держави...» [23, с. 136–137], але «татарська зрада <...> перекреслила плани побудови політичної незалежності України на руїнах польсько-литовської держави» [23, с. 182].

18, с. 396]), зазначимо, що під вечір 5 (15) серпня польська армія опинилася на межі катастрофи. «Страшну ніч пережили поляки <...>, – переповідає історик. – У війську пішла <...> поголошка, що король утік <...>, і все готове було тікати куди видко, як під Пилявцями» [18, с. 396]. Канцлер запропонував рятівне рішення: «...ввійти в зносини з ханом і поспробувати перетягнути на свою сторону» [9, с. 198]. У листі Ісламу-Гірею III нагадали про колишню королівську ласку до нього, коли замолоду був польським бранцем; подали звабливі пропозиції в разі замирення й «примучування» до цього ж і Хмельницького; гетьманові листовно дорікали, звинувачували за «зраду», й водночас – захочували обіцянками визнання козацьких прав і вольностей [9, с. 198–199].

Коли вранці 6 (16) серпня татари поновили наступ, «ситуація для Поляків була розпучлива! Та <...> коло полудня наспіла відповідь від хана» [9, с. 201]. Іслам-Гірей III погоджувався спорядити візира для зустрічі з канцлером; вірнопіддано висловлювався й Хмельницький. М. Грушевський називає ніч із 15 на 16 (н. с.) серпня 1649 року «фатальною» для України; наголошує, що не вдалося гетьманові переконати свого союзника. «В трагічній історії України, – підсумовує вчений, – не багато було моментів страшніших від сього!» [9, с. 203].

Історик зауважує, що поляки паралельно вели перемовини і з ханом, і з гетьманом [9, с. 199–202]. Король і канцлер утішалися: «...їх дипломатичний хід на хана влучив добре. Пишний гетьман стратив підставу і від своїх плянів рішучого розрахунку з річею-посполитою і будовання української незалежності вернув ся знов на становище скромного королівського підданого» [9, с. 203]¹⁹.

М. Грушевський підкреслює, що «в основі поведінки хана не було чим іншим як зрадою його союзному трактатові з козаками, і змушуючи гетьмана мирити ся зараз за всяку ціну з королем, він ставив свого союзника в примусове становище...» [9, с. 208]. Іслам-Гірей III дотримувався тактики рівноваги сил: недопущення непомірного зміцнення однієї з супротивних сторін і, відповідно, капітуляції іншої; натомість – підтримка слабшого задля

¹⁹ В. Смолій і В. Степанков погоджуються з означеною тезою М. Грушевського й додають: «...порозуміння між ханом і королем могло відбутися лише за рахунок інтересів України, насамперед її незалежності» [24, с. 189]. Я. Качмарчик підкреслює, що «у польсько-татарських переговорах брав участь і Богдан Хмельницький. Але в них йому було відведено лише роль статиста. В момент, коли Іслам-Гірей III прийняв рішення про початок переговорів з Яном Казимиром, впали всі плани козацького гетьмана, що прагнув до політичної незалежності України. Козаки, покинуті татарами, були не в змозі завершити почату боротьбу» [23, с. 134].

збереження виснажливого воєнного протистояння, котре фінансово, матеріально, ясирем збагачувало й геополітично зміцнювало Крим. Знаково, що «орієнтальний арбітр» утримував у «примусовім становищі» не лише козаків, а й поляків: із козаками «псувати своїх відносин <...> до ґрунту хан <...> не хотів, і задоволенне козацького війська ставив першою умовою згоди з Польщею» [9, с. 208]. Як винагорода за посередництво – «ясир»²⁰.

У низці своїх праць учений повсякчас наголошує: «Зрада татар в рішучу хвилю, під Зборовом, все розбила» [22, с. 473]: хан погрожував гетьманові розірванням спілки, співдією з королем супроти козаків [6, с. 285]. Хмельницький мусив поступитися [18, с. 185]. А тому «про колишні пляни української держави, про опіку над «черню» – констатує М. Грушевський, – тепер вже не було мови. Вертали ся до старих плянів «удільного козацького панства» в тіснійшій значінню» [9, с. 211].

Учений указує на дві наріжні проблеми зборівських перетрактацій – «се справа козацька і справа церковна, або національна по теперішньому кажучи» [9, с. 211] (зміст гетьманських пунктів з аналізом ученого – в [9, с. 211–214]). Їх «розв'язання» – в «Декларації ласки короля його милості дана на пункти прошення війська Запорозького...» в 11 пунктах («Зборівські статті» – насправді не договір, а односторонній королівський маніфест, дарований підданам «на прошення і встановленне кримського хана» [9, с. 214]) від 8 (18) серпня («Зборівські статті» – в [9, с. 214–217], [6, с. 285–287], [19, с. 185]).

²⁰ В. Смолій і В. Степанков, з'ясовуючи причини зрадливої стосовно Б. Хмельницького поведінки Іслам-Гірея III, висновують: «...для Кримського ханства оптимальною виглядала ситуація рівноваги сил між Річчю Посполитою та Україною, що давало б Бахчисараю змогу <...> шантажувати обидві сторони <...> Іслам-Гірей прагнув будь-що запобігти утворенню на північних кордонах ханства міцної самостійної козацької України. Крім того, він мав намір утягнути Польщу у війну з Росією, й укладений під Зборовом договір повинен був стати першим кроком на шляху до цього» [24, с. 191]. Я. Качмарчик подає розлогу характеристику мотивів, які спонукали татарського зверхника до порозуміння з польським монархом: «Іслам-Гірей III добре знав про мізерність королівських сил. Розумів, що в битві з об'єднаними татарсько-козацькими військами в них нема жодного шансу. Водночас остаточний розгром Речі Посполитої, а навіть її надмірне ослаблення, не відповідало інтересам Кримського ханства. Для татар оптимальним вирішенням була ситуація своєрідної рівноваги між Річчю Посполитою і козацчиною. Рівноваги, гарантією якої була татарсько-козацька співпраця. Хан усвідомлював також, як вибухово зростають сили козащини, яка ставала рівносильним партнером для Ханства. Поразка Яна Казимира означала б унезалежнення козаків від їхніх татарських союзників. Цього Іслам-Гірей не хотів. Тим більше, що він знав про «підозрілі» контакти Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем, які були попереджувальним сигналом для всіх татар» [23, с. 133].

«Зборівські статті» зводилися до таких головних пунктів: «...козацький реєстр з 40 тисяч, на території воєводств: Київського, Чернігівського і Брацлавського; коронне військо не може входити на сю козацьку територію; жида не можуть на ній мешкати. Всі не вписані в реєстр мають підлягати своїм панам і королівським урядникам. Кривди православної вірі мають бути полагоджені (ся стаття була стилізована так двозначно Киселем супроти вимагання Хмельницького, аби унію знесено); митрополит здобував сенаторське крісло; руські школи заховувались надалі; єзуїти не могли мешкати в вище названих воєводствах; сенатори тих воєводств мали бути православні» [22, с. 474]; амністія всім посполитим, шляхетству як православному, так і католицькому [9, с. 216]. Пункти мали бути затверджені на сеймі.

8 (18) серпня, увечері, Хмельницький, не встаючи з коня, склав присягу. Домагався, та безуспішно, «щоб і король <...> зложив присягу на додержання угоди, себ то щоб мала вона характер обосторонній і конче добивав ся <...> видачі Чаплінського» [9, с. 217]. 10 (20) серпня Богдан разом із сином Тимофієм і кількома старшинами склав присягу офіційно, перед Яном II Казимиром [9, с. 218].

Звернімося до оцінки М. Грушевським сутності та наслідків Зборова як для Козацької держави, так і для Речі Посполитої²¹.

Передусім учений указує на те, що «Зборівський фінал був тяжким ударом і для одної, і для другої сторони» [9, с. 219]. Поза цим обидві сторони намагалися приховати свій біль, розчарування, вдавали вдоволення.

²¹ Аналізуючи результати воєнної кампанії 1649 р., В. Смолій і В. Степанков виокремлюють оціночні судження істориків стосовно Зборівської угоди (оцінку М. Грушевського вважають категоричною, натомість висновки радянських дослідників – М. Петровського, І. Крип'якевича, А. Козаченка, О. Касименка, В. Голобуцького, Ф. Шевченка – більш зваженими) [24, с. 197]. На думку авторів, українсько-польський складник Зборівського порозуміння необхідно розглядати в безпосередньому зв'язку із кримсько-польським, позаяк хан – гарант замирення – домігся включення «Війська Запорозького» в наступально-оборонний союз супроти Росії [24, с. 198]. Загалом же політичні наслідки Збарзько-Зборівської кампанії виявилися для України мінімальними [24, с. 199]. Усе ж «Хмельницький зробив максимум того, на що можна було сподіватися в тих конкретно-історичних умовах – добився автономії для української державності, залишивши <...> собі шанси в дальшій боротьбі за незалежність України» [24, с. 200]. Я. Качмарчик уважає, що Б. Хмельницькому вдалося «сформулювати на адресу Речі Посполитої список вимог, виконання яких принаймні наближало до ідеї Руського Князівства» [23, с. 137]. Учений погоджується із З. Вуйциком і В. Серчином, що Зборівська угода була компромісом, нетривкість якого усвідомлювали як польська, так і українська сторони [23, с. 141]; він «не витримав випробування життям» [23, с. 182].

Поляки – свідки і підписання Зборівського акту – характеризували його «як найбільш трагічний момент, який переживала Польща в останніх століттях – вічно пам'ятний будучим часам своїм погромом і втратами» [9, с. 219]. Натомість королівська канцелярія пропагувала його як «преславну експедицію», «незвичайний успіх короля», «а союз із ханом – як запоруку спокою для всього християнського світу» [9, с. 219–220].

Хмельницький і його прибічники виставляли Зборівську угоду як свій тріумф [22, с. 274]. Побутувала навіть легенда про готовність короля перейти на руську віру та перенести свою резиденцію до Києва [9, с. 221]. «Дійсно, – аналізує М. Грушевський, – з узько-козацького становища, як порівняти ці статті з козацькими петиціями 1648 р., то се могло здаватись тріумфом. Але в дійсності рух давно <...> прибрав характер народний, і <...> Хмельницький <...> на початку року <...> говорив за визволення руського народу в етнографічних границях» [22, с. 474]. Пункти ж угоди різко дисонували з «високолетними» задумами гетьмана; хоч «угода укладала ся по неволі...», все ж «умови її диктували ся козацькою стороною» [9, с. 221]. Відтак, історик закидає гетьманові байдужість до інтересів поспільства, «покозаченого» селянства, українського загалу в цілому. Справа в тому, що «сильно обкромювалася козацька територія, заводив ся реєстр, і вся людність не введена в його рамці мусіла вертатися до старого підданства під власть польської шляхти» [9, с. 224]; «гетьманський осередок старався тільки <...>, щоб дідичі не приводили з собою війська і не робили кривавої розправи; висилаючи на ґрунт своїх офіціалістів вибирали їх по можливості з „руського елементу“...» [11, с. 1501]. Гетьман, не розуміючи чи лековажачи соціальними змаганнями мас, «пожертвував ними <...> при першій же трактаті з Польщею...» [4, с. 237]. Зі «Зборівською умовою, – з жалем констатує вчений, – Хмельницький і козаччина втрачають свою роллю проводирів народу, народної війни; хоч і дальше значні народні маси беруть в ній участь, то під впливом ненависті до поляків, то під натиском обставин, ба навіть часом і примусу» [22, с. 475]. Для поспільства повернення шляхти в покинуті нею маєтності засвідчувало, що «всі зусилля і жертви, вся кров і страждання ставали даремними» [9, с. 224]. «Зрада хана під Зборовом, – попередньо підсумовує історик, – зломилла визвольну боротьбу України в момент найвищого піднесення її» [10, с. 9]; «тоді впала не тільки репутація „козацького батька“, але й велике народне повстання за волю,

не тільки довір'я до провідників, але сама віра в можливість незалежності...» [16, с. 99]²².

Якщо безкарність Д. Чаплинського була особистим болем Б. Хмельницького, то справа з ханським ясиром – украй небезпечною для репутації гетьмана. Звісно, старшина під тиском обставин змушена була «прийняти до відома дане королем ханови ганебне позволення взяти ясир з українських земель...» [9, с. 222] (щоправда, в текст умови «сеї <...> статті не завели...» [22, с. 475]). «Коли ганьба сього позволення падала на <...> короля, – зауважує дослідник, – то одіозність його виконання <...> на військо, старшину й особливо на самого гетьмана» [9, с. 222]. Цей «ясир був найтемнішою плямою зборівського акту...» [9, с. 224]²³, а позаяк землі, на яких полували людолови, перебували під козацьким присудом, то Хмельницький мав би захистити українську людність [22, с. 476]. Але «татарва розкинулася по Україні, забираючи безборонних людей в неволю за королівським дозволом» [18, с. 397]. Богдан зобов'язував декотрих полковників «проводжати татар через України, а як толкували в народі – помагати Орді брати ясир з українського населення...» [16, с. 99].

На думку вченого, гетьман «дуже добре відчував незвичайно трудне положення, утворене Зборівською умовою» [22, с. 476], а тому не оприлюднив її: «...одно затаює, иньше в переведенню силкується обставити можливо так, щоб воно як найменше дражнило людність» [9, с. 224]. М. Грушевський погоджується з неминучістю деяких поступок, але дорікає Хмельницькому та його оточенню, що не зізнались у них; не зважилися «отверто й рішучи стати на правдиву позицію: признати зборівську угоду за прийняту примусово, до виконання неможливу, і з тим заявити, що відносини з Польщею не можуть бути утримані і нова війна неминуча. Вони вважали за краще, <...> підтримувати гадку, що війна скінчила ся побідно, дала бажані результати, принесла задоволення домагань війська» [9, с. 225]. Проте такі ілюзії мали силу доти, доки незнані були пункти декларації, а, головню, не виконувалися козацькою адміністрацією. Відтак Б. Хмельницький «вськими способами тягне той переходовий стан, протягає з уложенням і запровадженням в життя реєстру, не пускає на Україну шляхти аж до соймового затвердження Зборівської умови, а пізніше радить, щоб самі пани не приїздили, а присилали урядників-русинів і взагалі були вирозумілими з народом» [22, с. 476].

²² В. Смолій і В. Степанков визнають, «що до певного ступеня дослідник мав рацію, стверджуючи, що зневіра селян у політичній програмі гетьмана після Зборівського договору підтинала боротьбу за самостійність, за соціальне і національне самовизначення...» [25, с. 124].

²³ В. Смолій і В. Степанков визначають слушним це зауваження М. Грушевського [24, с. 199].

Вельми цікавими бачаться міркування вченого стосовно сприйняття самим гетьманом угоди та перспектив її реалізації. На думку М. Грушевського, «тяжкою занозою сиділа в його душі ся зборівська угода, що поставила його в таке фальшиве, небезпечне становище в зеніті <...> слави й могутности, в момент найбільшого розмаху <...> політичних плянів і мрій...» [9, с. 227]; «Хмельницький <...> мусів дуже скоро переконатися, що <...> громадянство українське не дадуть <...> виконати сю умову» [6, с. 287]. Історик припускає, що Богдан міг сподіватися на новий геополітичний розклад, який уможливив би ці компромісові домовленості «зложити до архіву як уневажені» [9, с. 227].

М. Грушевський змальовує надскладну, суперечливу, сповнену інтриг, завуальованої брехні дипломатію Б. Хмельницького [9, с. 239–257; 17, с. 186] (зовнішню політику інших держав варто характеризувати такими ж епітетами). Учений, мовлячи про козацьких керманічів, підкреслював, що вони «виступають перед нами як дипломати, що в своїх заявах, публічних виступах, в своїй кореспонденції й офіціальних актах поводитися, головню, вічним дипломатичним принципом, що язик людини даний на то, аби укривати свої гадки» [2, с. 389]. Гетьман прагнув «заручити ся угодами й союзами не тільки на випадок зірвання з Польщею, <...> а і для більшої ваги й самостійности в своїх відносинах до неї, поки вони ще тривали» [9, с. 239].

Окреслимо вузлові кроки Чигирини в справі здобуття зовнішньополітичної потуги в супротиві Речі Посполитій.

По-перше, Хмельницький утримав спілку з Кримом, «стоїчно знісши зраду хана під Зборовом, вдовольнивши всі його бажання і не завагавши ся навіть стягнути на себе обурення й гнів народній за надмірну улегливість татарській волі (в справі ясира)» [9, с. 239], бо Іслам-Гірей III був єдиним союзником [17, с. 186]. Це – засторога Польщі, котра певнилася, що Зборовом зруйнувала козацько-татарську спілку. Принагідно М. Грушевський саркастично зауважує, що хан, як сторож угоди між Польщею та Україною, став об'єктом «гарячих залицянь і запобігливості обох сторін» [10, с. 9].

По-друге, «побратимство» з ханом вводило «Україну в систему держав, в головах котрої стояла Порта – тепер дуже ослаблена двірським переворотом і більше ніж коли небудь готова цінити всяку перспективу свого зміцнення...» Козацтво як союзник, а не ворог – мрія Стамбула, листовно-дипломатичні взаємини з яким Хмельницький започаткував у червні 1648 року. Паралельно порозуміння гетьмана з ханом було «прикладом попередніх союзів з козаками – супроти всяких можливих несподіванок з боку нових фактичних правителів Порти» [9, с. 240].

По-третє, гетьманську дипломатію «гнітила та політична рівновага, що устала в Східній Європі з 1630-х рр. <...> – згода Польщі з усіма сусідами» [9, с. 241]. А тому Хмельницький повсякчас надсилав посольства до Семиграддя, Молдавії та Валахії, добре усвідомлюючи, що «волоські князівства здавна стали класичним гніздом політичної інтриги, в котрій не легко було розібратись...» [9, с. 240].

По-четверте, наактивно спілкувався Чигирин із Москвою: то шантажував спільним козацько-татарським наступом супроти неї, «за те що не вчинив йому цар помочи на Поляків ратними людьми...» [9, с. 243], а то запевняв гетьман царя, «що хан війшов у такий тісний союз з ним, що заявляв своє бажання разом з Запорозьким військом, по тім як воно <...> визволить ся з підданства польському королеви, признати над собою власть того володаря, котрому піддасть ся гетьман з військом...» [9, с. 249] (імовірно – цареві). Понад те, гетьман припускав можливість козацько-татарсько-вольсько-мунтянсько-сербсько-буджацького походу на Туреччину за умови виконання Польщею Зборівського договору. Якщо ж «король і Ляхи того, на чім помирились, не сповнять <...>, то війна буде з ними...» [9, с. 250]. Московські дипломати з Чигирини та Варшави сповіщали царя про неминучість поновлення козацько-польської війни.

У міжчасі, 12 (22) листопада 1649 року, зібрався вальний сейм, який мав тривати 6 тижнів (позаяк українські послы прибули аж на «руське різдво», роботу було продовжено на півтора тижні). Козацькі уповноважені мусили домагатися, щоб «даний під Зборовом королівський привілей <...> був потверджений привілеєм, даним на соймі, і пункти декларації в повнім тексті, нічого не виключаючи, були втягнені до конституції нинішнього сойму» [9, с. 258].

Та М. Нестеренкові, його двом товаришам і митрополитові не вдалося зреалізувати гетьманські настанови. Сейм став «ареною рішучої розправи між шляхетськими популярами <...> і фактичним хазяїном польської політики – канцлером...» [9, с. 259–260]. Звісно, відхилити зборівські постанови сейм не міг, адже це викликало б нову війну з козаками і татарами, на яку б і військо не зібрали, бо «не заплачене <...> ставило високі вимоги й грозило бунтом...». А тому король дистанціюється від Є. Оссолінського, йде на поступки шляхетській спільноті та посольській палаті, дослухається до вимог папської курії. «Тим самим, – підсумовує М. Грушевський, – принципальна згода опозиції на зборівську угоду була осягнена» [9, с. 260].

Документи зібрання ухвалювалися в різні дні, але датувалися 12 січня 1650 року. В ухвалі сейму мовилося: «З огляду що конституцію про заспокоєння козаків запорозьких сповнено, то декларацію

нашої ласки, вчинену війську Запорозькому під Зборовом ми за згодою всіх станів <...> нинішнього сойму потверджуємо...» [9, с. 261].

Насправді ж тему «релігійних уступок винесено поза сойм, на конференцію сенаторів з митрополитом...», аби спочатку – відтермінувати, з часом – зняти питання про скасування Берестейської унії з огляду на догідливість (проуніатську налаштованість?) С. Косіва. Кінцево «зборівську угоду, – висновує вчений, – підтверджено загально...» [9, с. 261]: до конституцій не тільки не вміщено всього тексту декларації Яна-Казимира від 8 (18) серпня 1649 року, а навіть витягу з неї.

Вислід дебатів із релігійної проблематики – в королівському привілеї «народови руському» від 12 січня 1650 року. М. Грушевський зауважує на «незвичайно інтересний вступ сього привилею, його мотивованне, в котрім немов звучать уже передвістя пізнішої «Гадяцької унії»: «Сполученне (унія) шановних народів польського, литовського і руського в тій річі-посполитій, котру Господь схотів зробити забором всього християнства, являється найбільшою опорою...» [9, с. 262]. Шкода, що за такою обнадійливою заявою – поступки православним лише в руслі відновлення «Володиславового акту (себто рівноправності православної церкви з уніатською, а не скасування унії)» [9, с. 263].

9 (19) січня 1650 року король оповів універсалом про одностайне підтвердження сеймом Зборівської угоди. Цим актом для Варшави були «сповнені всі жадання козащини, такі нахабно-великі на польський погляд». Згідно з М. Грушевським, «угода була компромісом, силою і щастем польської дипломатії, силоміць накиненим українській стороні, а не сповненням українських бажань...» [9, с. 264]. Польське громадянство воліло цього не знати; певнилося, що «тепер уже козацька Україна <...> мусить вернутись у владу польських урядів, державців і дідичів, а польське військо зайняти становища на широкім пограничній пояс, <...> і стати на сторожі приверненого ладу» [9, с. 264]. Та сподівання виявилися ілюзорними: гетьманська адміністрація не пускала польське військо на пограниччя панів і урядників у їхні колишні маєтності.

Якщо в Польщі Зборівський договір сприймали як завелику поступку козацтву, то в «Україні народна маса просто не хотіла на нього годитись і або даліше вела свою боротьбу, або тікала на схід, за Дніпро, в московську Україну» [22, с. 476]. У середовищі «показаного селянства», «люмпенізованого козацтва», запорожців підіймалося «завірушенне» й супроти «гетьманського правительства й самого гетьмана, бо його запевнення показувалися непевними, поводження двозначним, політика підозріливою» [9, с. 265]. Б. Хмельницький змушений був удатися до каральних заходів стосовно січовиків, стратити 19 (29) березня 1650 року

Я. Худолія. Суттєво, що за правління Богдана «вся політика, все керівництво зосереджувалося у гетьманському штабі, і Січ не відігравала якоїсь помітної ролі» [5, с. 346]²⁴.

Учений задається питанням: чому гетьман і його оточення, добре усвідомлюючи неминучість боротьби з Короною, «відклали сю розправу, виставляючи себе на всякі обвинувачення перед масами, ризкуючи в високій мірі своєю популярністю, повагою, кредитом серед них...» [9, с. 270]. На думку вченого, це зумовлювалося тим, що «міжнародні відносини не давали все ще якогось певного опертя в конфлікті з Польщею» [9, с. 270]. «Кримська орда, – пояснює дослідник, – <...> підтримуючи приязні відносини з військом Запорозьким, ніяк не давала себе розвести і з Польщею, навпаки затицля ся до неї досить гаряче» [9, с. 270] (свідченням останнього було відпущення з полону М. Потоцького та М. Каліновського в березні-квітні 1650 року [10, с. 12]). Не маючи інших союзників, гетьман не поспішав загострювати взаємини з Яном II Казимиром.

У березні 1650 року до Києва було привезено ратифікований Варшавою козацький реєстр. М. Грушевський неоднозначно поціновує цей факт:

²⁴ М. Грушевський зазначає, що по смерті Б. Хмельницького жоден із гетьманів не зумів опанувати Січчю: «Починаючи з цього моменту, протягом тривалого часу [Запоріжжя] стає знаряддям у руках різних інтриганів, що грають, з одного боку, на струнах демократичного радикалізму, козацької демагогії, а з іншого, – намагаються втрапити в тон московській політиці, її централістичним тенденціям, ворожим старшинському автономізму...» [5, с. 346]. Суголосно розмірковують і новітні дослідники. Так, В. Горобець, аналізуючи роль Коша в політичній структурі козацької України впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст., трактує її то як конструктивну, то як деструктивну. Позаяк в умовах національної бездержавності «Січ виступала <...> своєрідною переддержавою, <...> втілюючи в собі певний національний ідеал досконалої моделі державного організму» [1, с. 34], то з початком Козацького повстання беззаперечним був її конструктивізм. В. Степанков аргументовано пояснює, чому на початковому етапі революції роль Запоріжжя була провідною. Водночас історик указує на детермінанти зміни статусу Січі вже з літа 1648 р.; наголошує, що відтоді «й до кінця гетьманування Б. Хмельницького <...> [Запоріжжя] не чинило помітного впливу на політичне життя держави» [27, с. 4–5]. Антигетьманський виступ низовиків на чолі з Я. Худолієм (лютий 1650 р.) В. Горобець вважає «першим провісником майбутньої конфліктної осі „гетьманський уряд – січове товариство“...» [1, с. 35]. В. Степанков підкреслює, що навіть після страти «самозваного гетьмана» в Чигирині [24, с. 214] Б. Хмельницький змушений був удатися до каральної експедиції супроти низовиків і кінцево узалежнив Січ («розташував залого із вірних козацьких підрозділів і взяв на себе функцію призначення кошового отамана» [27, с. 5]). Задля завершення реформування Січі гетьман «переніс на терени Запоріжжя полково-сотенний устрій (на базі об'єднань куренів постали військово-адміністративні одиниці – паланки)» [26, с. 249].

по-перше, реєстр – «великий акт лояльності гетьмана і правлячої старшини...» [9, с. 271]; по-друге, «значіння його не треба переоцінювати. Реєстр не робився для власного ужитку <...> він був <...> дипломатичною одпискою, приладженою до вимог зборівської угоди...» [9, с. 272]; по-третє, реєстр робився похапцем, аби «як найменше звертати на сю процедуру увагу <...>. Він не включав всієї людности, яка фактично входила в склад козацького війська і зісталась в ній і після сеї реєстрації...» [9, с. 272]; по-четверте, реєстр поширювався лише на територію гетьманської юрисдикції – Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств; по-п'яте, до реєстру вписано менше сорока тисяч козаків. «Се, – додає вчений, – важливий доказ того, що реєстру ані не брали дуже поважно, ані не дбали дуже при його складанню» [9, с. 273].

М. Грушевський відкидає версію стосовно врочистого санкціонування реєстру на українському з'їзді (соймі). Насправді йдеться про березневий київський з'їзд старшини за участю А. Кисіля. «До Києва зібрала ся сила народу, очевидно, – розмірковує історик, – щоб не допустити того «докінчання» козащини з Польщею, що сподівалися при тій з'їзди» [9, с. 282]. Хмельницькому вдалося вгамувати невдоволених, роздратованих, готових до розбою (чого лишень варта спроба оволодіння замком задля «здобуття» київського воєводи). Нарешті старшина сприйняла річпосполитську редакцію Зборівської угоди; оригінал реєстру відправила королеві; пообіцяла поборювати «свавілля» (як демонстрація лояльності показові езекуції) [9, с. 283]. Принагідно Б. Хмельницький зауважив А. Кисілеві, «що і з польського боку треба рахуватись з обставинами моменту: податків поки що не збирати, коронного війська ні в яким разі не зближати до граничної лінії, панам до маєтків своїх не тиснутись...» [9, с. 284]. А в гетьманському листі до короля від 10 (20) березня нагадувалося про невирішеність релігійної справи – доконечну необхідність ліквідації унії (про це ж – і в інструкції козацьким послам до Варшави) [9, с. 285].

М. Грушевський наголошує на дипломатично-попереджувальному рішенні Б. Хмельницького: «...з огляду на нецїле сповнення зборівської угоди і додаткове пропозиція королеви козацьких дезератів військо до їх полагодження признавало неможливим скінчити переходовий стан...» [9, с. 287]. Це означало, що козацькі формування залишалися на землях і поза гетьманською юрисдикцією; десь до осені 1650 року про зреалізованість реєстру не йшлося; шляхта не допускалася до виконання панського права над поспільством [22, с. 476].

Адекватно поцінуючи козацьку силу в союзі з татарами, неможливість повернення селянства до панського підданства, Кисіль покладався лише

на Всевишнього: «Або знищить Бог махіатора (Хмельницького) і розсипле те все, що зміцнив і об'єднав на кару за гріхи наші. Або – скаравши нас нашою черню дасть і нам божа справедливість помститись над нею» [9, с. 288]. А. Кисіль, прибічник миру і порозуміння козацько-польського, попереджає Річ Посполиту про необхідність підготовки до чергового збройного протистояння. Справді, «конфлікт висів весь час у повітрі, – підсумовує М. Грушевський, – і було тільки питанням часу, коли він мав упасти...» [9, с. 288].

* * *

Уважне прочитання низки праць ученого уможливило певні висновки.

По-перше, М. Грушевський заперечує «одноцільний політичний плян в Хмельниччині» [11, с. 1491]; він переконаний, що гетьман і його прибічники первинно усвідомлювали два завдання боротьби: права козацького стану і православної віри. Досвід попередніх «ординацій» диктував повстанцям переконання: «...треба раз справу з Польщею довести до кінця: перевернути її шкерберть, аби забезпечити козацький стан володіння <...>. Ні Хмельницький, ні, правдоподібно, його найближча <...> старшина в тій хвилі ще не визволилися від погляду на себе як заступників самої <...> козачої верстви...» [22, с. 480].

По-друге, вчений стверджує, що в самій поставі козацтва було закладено, і не без допомоги річпосполитської адміністрації, зародок ідеї представлення інтересів усього українства та території його замешкання. «Козацька старшина, як і взагалі українська інтелігенція, – пояснює дослідник, – виховувалась в польсько-шляхетських політичних поглядах, а в сих поглядах шляхетська верства репрезентувала собою цілий нарід, польський нарід = шляхетський нарід. Козачину саме польське правительство довгий час привчало дивитися на себе як на шляхту <...>, стан лицарський, упривілейований...» [22, с. 480]. Козацтво вповні сприйняло такі свої самопочування й ідентифікацію (звідси – домагання «прав і вольностей козацьких», тобто шляхетських). У висліді перейнятої теорії «козацького = шляхетського народу неминучо була з'ява ідеї «репрезентації всього народу автономною козачою верствою...» [22, с. 484], побутування термінів «нарід козацький, нарід козако-руський...» [22, с. 480].

Водночас козацтво, самоствердившись як «політичний нарід», «жадається і здобувається» автономії для себе, стає в Польщі «фактично status in statu...» [22, с. 482]. Але даремно ми б шукали в деклараціях Хмельниччини, – продовжує історик, – бажання порохуватися з наявністю <...> нової визволеної селянської людности як соціальної верстви, зафіксувати її права, дати гарантії її вільности

і звязати її з новим ладом України. Весь час над сим, визволеним селянством висіла перспектива повороту дідичів на свої попілища і відновлення старого підданства» [11, с. 1501].

По-третє, М. Грушевський упевнений, що саме первинний шляхетсько-козацький монархізм гетьмана та його прибічників унеможливив узяття Варшави, державний переворот у Польщі. «Хмельницький і К^о в 1648 р. могли багато здійснити з того, що вони прагнули пізніше <...> в 1655–7 рр. <...>; вони полишають <...> [західноукраїнські землі] немилосердному татарському знищенню, що в значній мірі й обезцінило їх для пізніших плянів гетьмана...» [11, с. 1491–1492].

По-четверте, вчений уважає, що весь 1648 рік Б. Хмельницький перебував під впливом мальконтентів (скривджених шляхти і козацької старшини). Понад те, М. Грушевський неодноразово підкреслює залежність гетьмана від порад близьких людей, «мало керував політикою, <...> часто віддавав ініціативу своїй компанії» [11, с. 1497]. Але, «був <...> оден пункт, на котрім він не давав себе збити з орієнтації, яку йому давала <...> інтуїція – там де панував інстинкт самозаховання – заховання своєї влади. Тут Богдан був безоглядний і рішучий і не піддавався нікому» [11, с. 1494].

По-п'яте, історик наголошує, що величезний вплив на гетьмана справила київська інтелігенція, котра сформулювала концепцію «визволення української церкви і східного християнства...» [11, с. 1492]. Відтак державна ідея постала перед керманичами руху в релігійно-церковних шатах (гетьмана порівняно з Мойсеєм, Костянтином Великим, названо князем Русі, фундатором православної Української держави) [17, с. 183]. Як наслідок – «творюється нова політична програма...» [11, с. 1493]. М. Грушевський рішуче стверджує: «Козацько-шляхетська програма-*minimum* скінчилася в грудні 1648 р. і Хмельницький і К^о до неї більше не поверталися...²⁵ Програма незалежної від Польщі України від січня 1649 р. вже не сходила з столу Хмельницького...» [11, с. 1499].

По-шосте, вчений розцінює Зборів 8 (18) серпня 1649 року як катастрофу [6, с. 290], як капітуляцію козацтва, продиктовану зрадою хана, «у вирішальний момент перекупленого Польщею...» [20, с. 305]; зацентровує на тому, що договір «не виявляв ніякої програми, се був тільки примусовий виступ з безвихідної позиції, до котрого Хмельницький і його компанія навіть не вважали можливим признатися перед військом...» [11, с. 1493]. Крива української революції, – категорично заяв-

²⁵ В. Смолій і В. Степанков убачають «велику заслугу М. Грушевського <...> в тому, що він визначив хронологічні межі становлення Б. Хмельницьким державницької концепції (по суті української державної ідеї)» [25, с. 125].

ляє М. Грушевський, – безповоротно заломилася в зборівській капітуляції і більше не змогла випростуватись» [11, с. 1494].

По-сьоме, дослідник не погоджується з оцінкою ролі й індивідуальності гетьмана в традиційній історіографії, «для котрої Хмельниччина скуплялася в Богдані як <...> першій причині і головнім акторі всього руху, його розумі і волі» [11, с. 1485]. Натомість припускає, що випадок, щасливий збіг обставин підніс Хмельницького на керманича повсталого козацтва і, згодом, усього українства. «Я зістаюсь при переконанню, – виважено промовляє автор, – що Богдан був людиною високих здібностей; але я не хотів би, щоб його історичне «щасте» засліплювало наші очі й не давало оцінити великих здібностей <...> тих людей, що його окружали <...>. Велику історичну роль відіграють не завжди ті що мають найкращі для неї здібности» [11, с. 1486]. Учений уважає, що в «блискучих рядах» оточення гетьмана ймовірно були й кращі кандидати на очільника революції та фундатора Козацької держави (Україна «фактично від 1648 р. <...> користалася всіма функціями самостійної держави...» [10, с. 757]). Історик протиставляє Б. Хмельницькому (політикові азійського типу, «Великого Скита») І. Виговського (політика-європейця) [11, с. 1496–1497].

Закидів і нищівних характеристик на адресу «Великого гетьмана» не бракує, та поряд – і схвальні відгуки ([11, с. 1490–1491; 17, с. 179; 22, с. 487–489; 6, с. 289]). Полярність суджень упадає в очі. Можливо, що це – позірна взаємовиключеність, зумовлена низкою чинників, як то неоднозначність, суперечливість харизматичної особистості козацького очільника; визнання його здобутків у певних сферах діяльності («Богдан був дійсно прирощений вождь <...> Легко підіймав і рухав маси <...>; у вдачі його було щось необорно чарівне...» [11, с. 1490]; «Великий політик, геніальний організатор...» [4, с. 236–237]; «при всій стихійності й невідомості, страшенна сила була в сім чоловіку...» [3, с. 333–334]; «провідник <...> титанічної сили й вдачі...» [3, с. 335]) і несприйняттям в інших (відсутність у Хмельницького та оточення «ясного політичного пляну, державної ідеї...» [11, с. 1500]); «в безумній марнотратності губить мільйони <...>, лив кров і стелив трупами рідну землю»; «не він кермував фактами, а перипетії великої народної боротьби <...> ним кермували» [3, с. 335]; поліваріантність висновків – як відбиток еволюції поглядів ученого і, не виключено, політичних уподобань²⁶.

²⁶ В. Смолій і В. Степанков гадають, що «причини такої різкості оцінок дій творця Української держави вимагають окремого спеціального дослідження» [25, с. 133] (звертають увагу на слухні міркування Б. Крупницького, Л. Винара та Л. Мельника).

По-восьме, в осягненні, хай невиразно окресленої, національно-державної мети, вчений високо поціновує «перяславські балачки» лютого 1649 року [11, с. 1501]. Та згодом після Зборова, «затхлиною і мертвечиною, – із сумом констатує М. Грушевський, – віє на нас з декларації гетьманського осередку всього сього десятиліття...» [11, с. 1501]. Тобто у взаєминах із новими протекторами, передусім – із Московією, козацький генералітет відтворював ту ж систему взаємин, що їх мало українське лицарство з Річчю Посполитою. В цьому історик убаचाє відсутність «сліду послідовного переведення української державної ідеї, повне свідоцтво її убожства» [11, с. 1498].

Така гіперкритична оцінка має прочитуватися в історичному контексті (передусім – перяславських перемовин січня 1654 року і по них – трактату з Московією). На загал оптимістичним бачиться наступний висновок ученого, в якому сформульовано витоки, сутність і перспективи української «мрії»: «...весь час правління Хмельницького <...> ідея української державності іде вгору, хоч і зигзагувато-оппадаючи під тиском неприхильних обставин і знову підіймаючись. Від привілеїв козацьких <...> до всенародної національної української держави» [19, с. 22]. А фундатором її був Хмельницький – «доста свідомий носитель державної української ідеї» [15, с. 202].

Література

1. Горобець В. М. Запорозький кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. М. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: м-ли міжнародної наукової конф. – К., 1997. – С. 34–44.
2. Грушевський М. С. Виговський і Мазепа / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 386–396.
3. Грушевський М. С. Богданові роковини / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 332–337.
4. Грушевський М. С. 250 літ / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». – С. 236–241.
5. Грушевський М. С. Запоріжжя і Запорозька Січ (Січа) / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 342–350.
6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський ; АН України, Ін-т укр. архе-

ографії, Ін-т історії України ; вст. стаття В. А. Смоля, П. С. Соханя. – К. : Наук. думка, 1992. – 544 с.

7. Грушевський М. С. Історія й її соціально-виховуюче значіння / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 4. Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (до Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918)». – С. 267–279.
8. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 8, ч. 2. Початки Хмельниччини (1638–1648). – 224 с.
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 8, ч. 3. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). – 288 с.
10. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 9, кн. 1. Хмельниччина роки 1650–1654. – 880 с.
11. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 9, кн. 2. Хмельниччина роки 1654–1657. – 776 с.
12. Грушевський М. С. Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютому 1649 р. / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 376–387.
13. Грушевський М. С. Козацтво на Україні / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 266–277.
14. Грушевський М. С. Короткий огляд української історії / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 303–321.
15. Грушевський М. С. «Мазепинство» і «Богданівство» / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)». – С. 199–206.
16. Грушевський М. С. між Москвою і Варшавою / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2013. – Т. 4, кн. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори (листопад 1918 – жовтень 1926)» / упоряд. С. Панькова. – С. 97–110.
17. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский / сост. ист.-биограф. очерк Ф. П. Шевченко ; В. А. Смоля ; примеч. В. М. Рычки, А. И. Гуржия. – К. : Лыбидь, 1990. – 400 с.
18. Грушевський М. С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 267–402.

19. Грушевський М. С. Сполучення України з Московщиною в новітній літературі / М. С. Грушевський // Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 17–35.

20. Грушевський М. С. Україна. Історія / М. С. Грушевський // Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2009. – Т. 9 : Серія «Історичні студії та розвідки (1917–1923)». – С. 274–335.

21. Грушевський М. С. Українська справа в її історичному розвитку / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 312–338.

22. Грушевський М. С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М. С. Грушевський // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002. – Т. 6 : Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». – С. 466–490.

23. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я. Качмарчик. – Перемишль – Львів, 1996. – 328 с.

24. Смолій В. А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К. : Либідь, 1993. – 504 с.

25. Смолій В. Проблеми Української революції XVII століття у висвітленні Михайла Грушевського / В. Смолій, В. Степанков // Український історик. Журнал історії і українознавства. – 1998. – № 1–4 (136–139). – С. 122–134.

26. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

27. Степанков В. С. Політична роль Запорозжя в розвитку Національної революції 1648–1676 рр. / В. С. Степанков // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості : м-ли міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – С. 4–14.

Iryna Diptan

MYKHAILO HRUSHEVSKY OF THE UKRAINIAN NATIONAL IDEA IN THE ERA OF KHMELNYCHCHINA

The article highlights Hrushevskyi's points of view on the nature of the national state idea in the first two years of the Ukrainian revolution XVII (sources, level of awareness and implementation of state-building tenets in Cossack leaders' claims). The importance of scientific achievements of the most outstanding national historian is certified by comparing his judgments and conclusions with thoughts of authoritative modern scholars of the definite day.

A close reading of a number of scientific works allows certain conclusions.

Firstly, M. Hrushevskyi denies the same, predetermined, strategy in Khmelnychchyna; is convinced that the hetman and his entourage were initially aware of two problems of struggle: the Cossack state's right and the Orthodox faith.

Secondly, the historian points out that in the formation of the Cossacks as a state was founded, and with the help

of Polish-Lithuanian Commonwealth (Pol. Rzeczpospolita) administration, the germ of the idea of representing the interests of all Ukrainians and area of their residence. Cossack officers grew up in the Polish-gentry political and legal traditions, according to which the Polish nation = noble people. Cossacks, who perceive themselves as Orthodox nobility, finally as Ukrainian "political people" were self-affirmed.

Thirdly, M. Hrushevskyi is sure that the then B. Khmelnytskyi's and his supporters' gentry – cossack monarchism made impossible the capture of Warsaw and the coup in Poland in autumn 1648.

Fourthly, the researcher stresses that a huge impact on Hetman at the turn of 1648–1649 years made the Kyiv intellectuals who had formulated the concept of Ukrainian Church and Eastern Christianity liberation. Thus the idea of the State (Ukraine's gaining independence from the "Commonwealth") appears in religious and ecclesiastical robes.

Fifthly, M. Hrushevskyi disagrees with the idealization of Bohdan Khmelnytskyi's figure; the scientist is characterized by controversial and hypercritical assessment of Great Hetman individual and his activity in the context of the gains and losses of Ukrainians in definite period.

Sixthly, Hrushevskyi, on the one hand, points to the lack of consistent implementation of the newly emerged state-building plans by Ukrainian elite and on the other - optimistically concludes: "...all the time during the Bohdan Khmelnytskyi's rule the idea of Ukrainian statehood goes up, though as a zigzag falling down under the pressure of unfavorable circumstances and rising again. From Cossack privileges <...> to the Ukrainian people's national state" [19, p. 22].

Key words: *Hrushevskyi, Bohdan Khmelnytskyi, Ukrainian Revolution of the XVIIth century, Khmelnychchyna, the Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth (Pol. Rzeczpospolita), Yan II Kazymyr, Islam- Hirei III, Ukrainian national idea.*

Ирина Диптан

МИХАИЛ ГРУШЕВСКИЙ ОБ УКРАИНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИДЕЕ В ПЕРИОД ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

В статье освещаются взгляды М. Грушевского на сущность национально-государственной идеи в первые два года Украинской революции XVII в. (источники, уровень осмысления и воплощения государственных принципов в петициях и переговорных пунктах казацких вождей). Научная значимость и актуальность наследия выдающегося отечественного историка обосновывается сравнением его суждений и выводов с размышлениями авторитетных современных исследователей эпохи Богдана Хмельницкого.

Ключевые слова: *М. Грушевский, Б. Хмельницкий, Украинская революция XVII в., Хмельниччина, козацтво, Речь Посполитая, Ян II Казимир, Ислам-Гирей III, Украинская государственная идея.*

Надійшла до редакції 30.03.2016 р.